

**КОНЦЕПТИ ДУША І СЕРЦЕ
В НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ
(на прикладі української, російської та англійської мов)**

На основі аналізу концептів душа і серце у фразеології української, російської та англійської мов автор робить висновок про опозицію тіла як матеріального компонента душі в українській і російській моделях етнічної особистості на відміну від англосаксонської моделі, де матеріальне (body) протиставляється ментальному (mind).

Проблеми взаємодії мови і культури, впливу культурних, соціальних та психічних чинників на мовні процеси викликають останнім часом посилений інтерес з боку мовознавців, адже такі дослідження відкривають додаткові можливості для наукового проникнення в сферу мовної свідомості, співвідношень мови і особистості, особистості й народної культури.

Ще в ХІХ ст. романтик Гумбольдт зазначав, що *національний дух виступає у своєрідній мовотворчій функції*. Мова творчо формує саму думку. І мислення тут є не просто залежним від мови вза-

галі, а залежним від конкретної національної мови. Гумбольдт вводить поняття *національного характеру мислення*: «Мова - це об'єднана духовна енергія народу, яка прекрасно втілена у певних звуках, і у такому вигляді й через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Різні мови - це зовсім не різні позначення однієї речі, а різне бачення її. Мови - ієрогліфи, в які людина вмонтовує світ і своє уявлення про нього. Мова є відбиттям духу людського і засобом для творчого перетворення матеріального світу у світ духовний» [2, 13].

Мова є «голосом самого буття», «саморозкриттям» буття [2, 14].

Гачев у праці «Национальные образы мира. Космо - Психо - Логос» вказує на те, що життя тривалою працею створює високу культуру тварин і рослин, ідеально пристосовану до даного космосу. Так само і люди, поселившись на тих чи інших виступах Землі чи її впадинах, серед лісів чи серед снігів, своєю культурою доповнюють те, що за своїм недоглядом цій землі не дала природа. Національні мови, на його думку, трактуються як голоси місцевої Природи в людині [4, 17]. І не тільки природи...

Як зауважував Огієнко, «мова - це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова - це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного "я"» [6, 62],

Нам відомо, що сприйняття слова через усвідомлення його внутрішньої форми прямо чи опосередковано визначає належність мовця до національної спільноти. Слідом за Потебнею Шевельов підкреслює, що «внутрішня форма ~ це форма існування і беззастанного виявлення колективного світовідчуження даної народності» [8, 37]. Саме внутрішня форма містить той культурний компонент, який знаменує собою «герметичність» (себто завершеність у собі і на собі) кожної мови. Вибір мотиваційної ознаки номінації нерідко визначається впливом національно зумовлених чинників, причому йдеться не тільки про уподобання й мотиви, а й про самі принципи називання, спосіб мислення, що їх визначає, отже про мовну специфіку й неповторність.

«Мова створює символічний відповідник дійсності. Вона перетворюється у вербальні знаки й коди; між людиною й світом постає мовний шар, через який вона його переживає і яким не може зигнорувати» [7, 23].

Національний дух (який є виявом менталітету), із точки зору Потебні, є «свідомою інтелектуальною дійсністю», що включає в себе різноманітні поняття. Останні, у свою чергу, представлені через мову. «Дух неможливий поза мовою, оскільки він сам твориться нею, і мова для нього є першопочатковою подією».

Але втілюється він у мову на кількох рівнях. Для Потебні слово - мовлення - складається із трьох частин:

- зовнішньої форми (артикульований звук),
- внутрішньої форми (якою передається зміст слова) і
- змісту (думки).

Артикульований звук, на його думку, не є звичайним знаком, який співвідноситься з тим чи

тим об'єктом чи який він просто позначає; радше він виступає знаком знаку, або формою знаку [7, 49].

Внутрішня форма слова є особливим засобом передачі певного змісту або сутності. Слова є метонімічними зображеннями або лінгвістичним редукуванням цих сутностей. Кожна мова має специфічний погляд на світ або неповторну перспективу бачення. Розглядувана швидше психологічно, ніж лінгвістично, внутрішня форма слова фокусує в собі «чуттєвий образ», власне той, що його звичайно відчуваємо в процесі чуттєвого сприйняття.

«Уже при самому виникненні слова, - писав Потебня, - між його значенням і зображенням, тобто способом, яким означене це значення, існує невідповідність: у значенні завжди вміщується більше, ніж у зображенні. Слово служить лише точкою опори для думки» [7, 52].

Зміст же слова (ширше кажучи - мовлення або поетичного тексту) радше здійснюється, ніж існує сам по собі як емпірична даність, оскільки як зовнішня, так і внутрішня форми слова є лише вказівкою, ніж репродукцією його. Зміст чи значення міститься одночасно і в мові, і в свідомості, оскільки ані мова, ані свідомість не можуть існувати окремо одна від одної.

Тож індивідуальне самовизначення в рамках певної культури здійснюється за допомогою її категорій, світоглядних універсалій, що витворюють спеціальні матриці цінностей, які диктують стратегію індивідуальної життєдіяльності й визначають ментальність особистості. В кожній культурі формується спеціальний категоріальний стрій свідомості, світоглядна парадигма, що фіксується за посередництвом міфологем, символів, притч, поетичних образів, які промовляють до нас незалежно від волі автора, але показують нам його підсвідомий вибір.

Кожна національна культура формує ніби «невидиму сферу, за межі якої належні до неї люди неспроможні вийти. Вони не усвідомлюють, не відчують цих обмежень, оскільки знаходяться всередині даної ментальності і культурної сфери. Суб'єктивно вони почувають себе вільними, об'єктивно ж вони їй підпорядковані». Ця підпорядкованість виявляється в тому, що людина мислить, діє, відчуває так, як це прийнято в даній нації. Вона бачить світ через призму менталітету свого народу, в традиційних образах культури, в якій ця людина виросла.

Особливості національного характеру знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найважливіших, визначальних для українців *слів-понять*, кожне з яких

має розгалужену систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, символізації тощо [6, 64].

Вплив національно-культурного компонента на мовленнєву діяльність позначається не лише в безпосередньому використанні етнічно орієнтованих слів і виразів, а й у способах і засобах слововживання, у процесах розвитку образності.

Внутрішній світ кожної особистості характеризується різним ступенем поєднання властивостей розуму (*ratio*), з одного боку, і властивостей серця й душі (*emotio*) - з другого. Особистість - це, за словами І. О. Голубовської, хтось, хто хоче, відчуває, думає, знає, говорить і робить. Наявність у всіх мовах слів для втілення цих понять свідчить про те, що дане визначення особистості можна сприйняти як універсальне. Етнічна зумовленість поняття «особистість» виявляється у різній наповненості цих понять і в специфіці їхньої взаємної співвіднесеності [5, 40]. Тож ми спробуємо розглянути значення слів *душа* (*серце*), *тіло*, *mind*, *body*, *soul* в українській, російській та англійській мовах.

Українська і російська моделі особистості ґрунтуються на протиставленні *тіла* як матеріального компонента *душі* (*серцю*) як морально-емоційному ядру людини. Сфера ірраціонального, не контрольованого розумом, в цих мовах (ментальностях) є головною.

У російсько-українському культурному ареалі *душа* (*серце*) виступає символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і високих бажань, пов'язаних із задоволенням духовних потреб, наприклад:

українська мова: *душа радіє (болить, тішилась, тривожиться), душа ятриться, брати гріх на душу, відвести душу, душі не чути, душа не на місці; серце підказує (віщує, чує, ніє, не привертається), серце не на лисці;*

російська мова: *душа радується (чує, болить, просить, не приймає); серце підказує, надіється, не обманює.*

Крім того, *душа* (*серце*) відає ще й думками: *думи душу осідають, кривити душею, сміятися в душі, камінь давить душу.*

Якщо використовувати метамову семантичного опису, концепти *душа* і *серце* можуть бути представлені як означники таких емоцій, як «хотіти» і «відчувати». *Душа* і *серце*, будучи абстрактними поняттями, метафорично переосмислюються в конкретних образах певного змістища, що має цілком визначені просторові характеристики:

українська мова: *порожньо в душі (серці), прирости до душі, сидіти в душі, хоч із душі вийми, камінь на душі (серці) лежить, заходити в душу, тягти за душу, брати за душу, у глибини душі (серця), з відкритою душею;*

російська мова: *в глибині душі, широта душі, в душе (сердце) пусто, душа полна, залезть в душу, тяжело на душе (сердце), с души воротит, открывать душу (сердце), с открытой душой, от всей души (от всего сердца), вырвать из сердца, сердце сжимается.*

Як бачимо, у багатьох стійких виразах іменні компоненти *душа* і *серце* знаходяться у відношеннях вільного варіювання. З іншого боку, існують фразеологічні одиниці, в яких замінити компонент *серце* компонентом *душа* неможливо. Наприклад:

українська мова: *запалилося серце, заплакало серце, кам'яне серце, гаряче серце, серце холодне, завоювати серце, серце в тузі, покласти руку на серце, від щирого серця;*

російська мова: *иметь сердце на кого-либо, сорвать сердце на ком-либо, золотое сердце, холодное сердце, сердечный друг.*

Можна сказати, що в українській мові *серце* має більшу спеціалізацію як «символ почувань, переживань, настрою людини» на вираженні подій емоційного життя. Так, у російській мові досить важко підібрати адекватні відповідники таким українським фразеологізмам, як *переїдати серце, відводити тугу від серця, серце тліє, краяти серце, муляко на серці*. Звертає на себе увагу спеціалізація цих сполучень на вираженні негативних емоцій: *п'явки за серце ссуть, мов ножем вколоти в серце, мов хто всадив кулю в серце, мов хто батогом по серцю стьобає, мов хто шпигонув ножем у серце, мов хто серпом по серцю полоснув*. Тільки одному з українських образних порівнянь вдалося знайти російський відповідник: *как ножом по сердцу полоснул, нож: в сердце*.

На думку І. О. Голубовської, це може свідчити на користь визнання української кордоцентричності або, кажучи ширше, - емоціоналізму, який має внутрішню спрямованість. За словами І. Бичка, специфічною ознакою української ментальності є «спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розсудок голови, але жагучий поклик серця» [1, 325]. Висока емоційність у поєднанні з очікуванням справедливості та в сполученні зі власною безпорадністю, неспроможністю активно діяти, виборювати власну «правду» життя, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви. Це й спрямувало український

народ до поглиблення духовно-моралістичних пошуків, націленості на внутрішньо-екзистенційний світ людини, в якому уявне переживання тих чи тих ситуацій значною мірою підміняє реальне переживання зовнішнього світу.

Якщо *серце* протиставлено *розуму*, то *душа*, як вже зазначалося, протиставляється *тілу*:

українська мова: *душею й тілом, душа розлучається з тілом, душа пішла з тіла, душа ледве тримається в тілі;*

російська мова: *предан душой и телом, ни душой ни телом, душа с телом расстается.*

Стосовно серця душа виступає ширшим поняттям, адже відає вона не лише емоціями, а й думками, бажаннями, схильностями і преференціями людини.

Репрезентуючи весь внутрішній світ людини в цілому, номен душа може позначати людину в певному морально-етичному ракурсі:

українська мова: *бісова (чортова, проклята, окаянна, собача) душа, заяча душа, каїнова душа, черства душа, щира душа, широка душа, мотузяна душа, душа не з лопуцька;*

російська мова: *добрая душа, низкая душа, подлая душа, черная душа, мелкая душонка.*

Якщо ж ми розглянемо функціонування таких понять, як *душа (soul)*, *тіло (body)* та *серце (heart)* в англійській мові, то побачимо тут трохи іншу ситуацію.

Словник BBC дає нам такі значення слова *heart*:

1. Орган тіла, завдяки якому циркулює кров у організмі: *She could hear her heartbeat...*
2. Можна говорити про чиєсь серце у відношенні до його емоцій чи характеру: *He 's got a very soft heart.*
3. Серце дуже часто використовується у сполученнях на позначення мужності чи сміливості: *It was a bad time and people were losing heart...*
4. Серцем називають і найважливішу частину чогось: *...the heart of the problem.*
5. Серце - це центральна частина чогось: *University Square is in the heart of Bucharest.*
6. Серце використовується як символ любові.

Вживається слово *серце (heart)* у таких фразеологічних виразах та ідіомах:

- на позначення чиєїсь доброти: *If you say that someone 's heart is in the right place, you mean they are kind and considerate;*
- на позначення любові до якоїсь справи: *His heart is not in the nurse he 's taking but he realises that there is no real alternative;*
- розбити чиєсь серце: *Every time I hear that someone has breached the public trust, it breaks my heart;*

- бути близьким комусь: *The author is one of those who lets passion take over when the subject is very close to his heart;*
- на позначення щастя чи нещастя: *He said his heart leapt for joy when the Hungarian people cast off Communist rule... I found there were six of us auditioning and my heart sank;*
- дуже хотіти чогось: *She had set her heart on going;*
- приймати щось близько до серця: *President Mobutu took the criticism too much to heart.*

Що ж до значень слова *душа*, то вони такі:

1. Душа - це духовна (spiritual) частина людини: *They said a prayer for the souls of the men.*
2. Душа - це також характер, думки, почуття людини: *His soul was in turmoil.*
3. Душа нації - це те, що репрезентує її характер: *...the soul of the American people.*
4. Людину можна описати як власника якоїсь душі (архаїзм): *She was a kind soul... Poor soul!*

Soul може позначати просто людину як особу: В парку не було ні душі.- *There was not a soul to be seen in the park.*

Але найбільшого розповсюдження і використання набуло слово *mind*, яке в англійській мові має безліч значень:

1. Розум: *She must be out of her mind to marry him!*
2. Висловлення думки: *Try to keep an open mind! Speak your mind on the object!*
3. Пам'ять: *I could not quite call his name to mind. Her birthday had gone right out of my mind!*
4. Намір, прийняття рішень: *What have you in mind to do with him?*
5. Уява: *She could see her child in her mind's eye.*
6. Увага: *Keep your mind on what you are doing!*
7. Занепокоєння: *She is out of her mind with worry!*
8. Настрій: *I have a mind to come along.*

За словами А. Вежбицької, поняття *mind* «є дуже специфічним продуктом англійської мови, що не має еквівалентів в інших мовах світу» [3, 384]. Багатозначний номен *mind* позначає процеси, пов'язані з функціонуванням усієї сфери свідомості людини: її мисленнево-оцінною діяльністю, пам'яттю, волею, уявою, увагою, емоціями. Цей номен, на думку І. О. Голубовської, будучи ідеальним компонентом опозиції «матеріальне - ідеальне», має яскраво виражений

інтелектуальний характер і наштовхує на думку про розумовий спосіб емпіричного пізнання дійсності представниками англосаксонського культурного ареалу, що різко контрастує з емоційним, чуттєвим пізнанням світу слов'янами (у нас ідеальний компонент *душа/серце* виступає центром емоційного життя, опосередковує знання, думки і наміри).

Найяскравіше ці відмінності виявляються під час перекладу з української чи російської на англійську мову. Для порівняння ми взяли «Русско-английский словарь» (за ред. Смирницького), який дає кілька зовсім різних варіантів перекладу слів *душа* та *серце* з російської мови на англійську.

В деяких випадках слово *душа* перекладається як *soul*: *добрая* — *good soul*; *ни живою* ~*u*, *ни* ~*u* - *not a (living) soul*; *быть* ~*ой* - *be the (life and) soul (of)*; ~ *общества* - *the life and soul of the party*.

Досить часто ми знаходимо інший переклад: *head*: *по пять рублей с* ~*u* - *five roubles per head*; *на душу (населения) per head, per capita*.

Іноді при перекладі слово *душа* і зовсім опускається: *в семье пять душ* - *there are five in the family*; *О ~ моя!* *my dear!*; *жить ~ в душу* - *at one, in harmony/concord*; *у него ~ не лежит (к)* - *he has a distaste (for)*; *у него ~ не на месте* - *he is un-easy/anxious*; *ему, им и т. д. это по ~е (нравится)* - *he likes, they like, etc., it; it's to his (theirs, etc.) liking*; *по ~ам (искренно)* - *candidly*.

Але найчастіше при перекладі слова *душа* в англійській мові використовується слово *heart*: *в глубине* ~*u* - *at heart, in one's heart of hearts*; *в ~е (про себя)* - *at heart, in one's heart (of hearts)*; *вкладывать душу* - *put one's heart and soul (into)*;

всей -ой- *with all one's heart and soul*; *до глубины* ~*u* - *to the inner-most of one's heart*; *работать с -ой-* *put one's heart into one's work*; *от (всей)* ~*u* - *with all one's heart, whole-heartedly*; *ответи душе* - *unburden one's heart, pour out one's heart*; *говорить по ~ам с кем-л.* - *have a heart-to-heart talk with smb.*; *сколько ~е угодно* — *to one's heart's content*; *у него ~ в пятки ушла* - *his heart sank into his boots*; *he has his heart in his mouth*.

Досить часто слово *душа* замінюється іншими: *играть, говорить с -ой* — *play, speak with feeling*; *кривить -ой* - *act against one's conscience*; *не иметь гроша за -ой* — *not have a penny to one's name*; *ни -ой ни телом* - *in no respect, in no wise, no-wise*; *всеми фибрами* ~*u* - *with every fibre of one's being*; *с дорогой* ~*ой* - *willingly, gladly*; *есть, пить сколько ~е угодно* - *eat*, drink* one's fill*; *стоять над -ой у кого-л.* - *pester / harass / plague smb.*, *worry the life out of smb.*; *в чём только ~ держится* - *he looks as if he were about to give up the ghost*.

Багато російських та українських ідіоматичних виразів з компонентом *душа* перекладаються англійською мовою близькими за значенням англійськими ідіомами.

Тож, провівши невеличке дослідження, ми можемо сказати, що в основі англосаксонської моделі етнічної особистості лежить протиставлення матеріального (*body*) і ментального (*mind*), що відбиває зосередженість цієї особистості на мисленні, на раціональному пізнанні світу, тоді як українська й російська моделі ґрунтуються на протиставленні *тіла* як матеріального компонента *душі*. Про це свідчить поле використання цих концептів у даних мовах.

1. Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософської традиції: кордоцентричні мотиви // Київські обрії: історико-філософські нариси.-К., 1997.
2. Бичко І. Онтологія української духовності // III Міжнародний конгрес українців 26-29 серпня 1996 р.: Філософія. Історія культури. Освіта.-Харків.- 1996.
3. Вежицкая А. Язык, культура, познание.- М., 1996.
4. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо - Психо - Логос.- М.: Издательская группа «Прогресс» - «Культура», 1995.
5. Голубовська І. О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу II Мовознавство.- 2002.- № 4-5.
6. Кононенко В. І. Мова і народна культура // Мовознавство.- К., 2001.- № 3.

7. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / Передмова І. Дзюби.- К.: АТ «Обереги», 1996.- С. 23.
8. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація.- Нью-Йорк, 1992.

Словники

1. Русско-английский словарь: 55 тыс. слов / Под ред. А. И. Смирницького.- М.: Русский язык, 1987.
2. Словник фразеологічних антонімів.-К., 1997.
3. BBC English Dictionary.- BBC English and Harper Collins Publishers Ltd., 1992.

N. Brahinets

THE CONCEPTS OF SOUL AND HEART IN THE NATIONAL-LINGUISTIC PICTURES OF THE WORLD (on the examples of the Ukrainian, the Russian and the English)

Analysing the concepts of soul and heart in the Ukrainian, Russian and English phraseology the author reviewed the opposition of body as a material component of soul in the Ukrainian and Russian ethnic personality models in opposition to the Anglo-Saxon models where material (body) stands in opposition to mental (mind).